

УДК 94(477.54): 352.77 «190/191»

І. М. ЛОГОВСЬКИЙ, канд. іст. наук, старший викладач Національного університету цивільного захисту України, Харків

РОБОТА МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ З ПОКРАЩЕННЯ САНІТАРНИХ УМОВ ЖИТТЯ ТА БЛАГОУСТРОЮ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ (ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджується робота місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарного стану та благоустрою населених пунктів на початку ХХ ст., в результаті якої було налагоджено постачання якісної питної води населенню, підвищено пожежну безпеку сільських населених пунктів, збудовано каналізацію та влаштовано асенізаційну валку в місті Харкові.

Ключові слова: Харківська губернія, місцеві органи влади, асенізаційна валка, «абіссинські» колодязі, питна вода, санітарний стан, пожежна безпека, благоустрій.

Вступ. Бурхливий розвиток економіки Російської імперії в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. призвів до серйозних демографічних змін в нашому краї. На Харківщину у пошуках роботи прямували людські потоки з багатьох регіонів Російської імперії. З іншого боку, завдяки успіхам місцевої влади у приборканні найтяжчих епідемій, вже з початку 90-х рр. ХІХ ст. і до 1916 р. природній приріст населення регіону становив 2% щорічно. Харківська губернія стала однією з найбільш густонаселених в Росії, що призвело до значного скупчення населення, але разом з тим погіршувало санітарний стан, створюючи сприятливі умови для поширення різних інфекційних та епідемічних захворювань. Подібна ситуація не

© І. М. Логовський, 2013

могла не турбувати місцеві органи влади. Вони робили все можливе, щоб покращити санітарні умови та благоустрій місць проживання населення.

Актуальність даного дослідження підсилюється тим, що саме цей бік діяльності місцевих органів влади Харківської губернії лишився поза увагою дослідників. Окремі аспекти висвітлені в працях Д. І. Багалія, С. А. Томіліна, С. М. Ігумнова, Д. М. Чорного, але вони розглядали майже виключно санітарну діяльність лікарів та медичних організацій. Створенню загальнодержавного санітарного регламенту присвячені праці К. Г. Васильєва, П. Є. Заблудовського, Б. Д. Петрова [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7]. У цілому, радянська історіографія негативно оцінювала результати санітарних заходів та діяльності по благоустрою в губерніях України до Жовтневого перевороту, що зумовлено ідеологічними підвалинами. Визнаючи певні досягнення окремих медичних установ і діячів санітарної медицини, радянська історіографія не приділяла уваги зусиллям та успіхам у цьому напрямку місцевих самоврядних органів та адміністративного апарату, що й потребує додаткового вивчення.

У статті аналізуються вищеназвані історіографічні дослідження, опубліковані документи місцевих органів влади, а також Постанова губернської земської управи, виявлена в Державному архіві Харківської області [9; 10; 11; 12; 13].

Метою роботи є дослідження діяльності місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарного стану населених пунктів та їх благоустрою на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХ ст. організацію заходів по поліпшенню санітарного стану та благоустрою населених пунктів в Харківській губернії здійснювали самоврядні виборні органи – губернські та повітові земські збори, міські думи та їх постійно діючі розпорядчі органи (губернська та повітові земські управи, міські управи). Губернатор, як вищий представник адміністративної влади, затверджував чи скасовував їх рішення.

У зв'язку зі зростанням кількості населення, на початку ХХ ст. перед місцевою владою Харківщини постала гостра проблема, що водночас стосувалась як санітарних умов в населених пунктах, так і їх благоустрою в плані пожежної безпеки. Це – нестача (насамперед в сільській місцевості) якісної питної води. Враховуючи досить складну епідемічну ситуацію на південних кордонах губернії, користуватися питною водою зі ставків та річок стало небезпечно. Старих колодязів не вистачало. До того ж, в разі найменшої підозри зараження холерою, їх закривали. Копати значну кількість нових колодязів самотужки селяни не мали можливості, та й водоносні шари у багатьох волостях залягали на значній глибині. Крім того, багато водоймищ знаходилося за межами селищ, що значно ускладнювало тушіння пожеж. Виходячи з цього, 18-го грудня 1910 р. губернські земські збори прийняли постанову, згідно якої, маючи за ціль постачання якісної води та боротьбу з пожежами, рекомендувалося «...устраивать в населенных пунктах по запросам домохозяев или сельских обществ «абиссинские колодці», т.е. скважины» [13, арк. 12]. При цьому, 25% вартості робіт сплачував замовник, або на таку суму сам виконував роботу, решту сплачувала губернська земська управа; якщо ж повітова земська управа робила висновок, що відповідна сільська громада бідна, то така громада сплачувала лише 12,5% вартості; коли навіть таких коштів громада не мала,

то вносила задаток 50 крб., решту сплачувала протягом року, але вже під 6% річних та без знижок; на одну свердловину місцева влада виділяла до 1000 крб., дозвіл на їх будівництво видавав губернський відділ народного здоров'я [13, арк. 12].

Місцева влада забезпечила суворий санітарний контроль свердловин: якість води спочатку перевіряв Бактеріологічний інститут Харківського медичного товариства, а потім – земські бактеріологічні лабораторії. Кошти на бактеріологічні дослідження виділяли повітові земства. Враховуючи надзвичайну важливість забезпечення населення якісною водою, з 1910-го р. губернське земство щорічно передбачало кошти на влаштування свердловин у губернському бюджеті. Наприклад, у 1911 р. тільки на гідрогеологічну розвідку та бурове устаткування губернська земська управа виділила 10500 крб., а безпосередньо на влаштування свердловин – 30000 крб. [13, арк. 26]. Всього до 1 січня 1917 р. місцева влада витратила на покращення водопостачання 612000 крб. [13, арк. 26].

Робота місцевих органів влади у цьому напрямку дала позитивний результат. На 1 січня 1916 р., в 11-ти повітах губернії діяли 367 нових свердловин-колодязів, що пройшли бактеріологічний контроль: 12 – в Охтирському, 13 – в Богодухівському, 9 – у Валківському, 43 – у Вовчанському, 19 – у Зміївському, 25 – в Ізюмському, 36 – у Куп'янському, 19 – у Лебединському, 124 – у Старобельському, 35 – у Сумському, 50 – у Харківському [12, с. 20]. А також 367 гідроспоруд (колодязі-свердловини з залізних труб глибиною від 15 (приблизно 33 м.) до 62 (приблизно 132 м.) сажень) та 18 – бетонних шахтних колодязів [12, с. 20]. Крім того, біля 15 колодязів встановили додаткові бетонні резервуари ємністю від 500 до 1500 відер для протипожежних потреб, а над більшістю колодязів збудували дерев'яні будки для захисту свердловин та насосів [12, с. 20]. Таким чином, місцева адміністрація вирішила проблему нестачі якісної питної води і підвищила рівень пожежної безпеки у сільській місцевості, що стало важливим кроком у її благоустрою.

На початку ХХ ст. найгострішою санітарною проблемою губернського міста стали тисячі ретирадних ям, які не цементувалися і забруднювали ґрунтові води. Після відкриття в Харкові у 1881 р. водопроводу, більшість городян було забезпечено якісною питною водою, але водопровід не задовільняв всі потреби міста, яке швидко збільшувалося. Наприклад, весь район Іванівка користувалася колодязями, в які попали стоки відхожих місць, що створювало епідемічну загрозу. У тому ж 1881 р. комісія Харківського медичного товариства дійшла висновку, що єдиним радикальним заходом покращення санітарного стану міста стане будівництво каналізації [10, с. 112]. Але внаслідок нестачі коштів, міська управа розпочала будівництво каналізації тільки у 1910 р., коли, нарешті, вдалося отримати на це державну позику у 2 млн. крб. [10, с. 45]. Міська дума п'ять років поспіль (1910–1916 рр.) приймала, як тоді писали в офіційних документах, «чрезвычайный бюджет» з пріоритетним фінансуванням будівництва каналізації. Тільки в межах Харкова під потреби каналізації (насосні станції, колектори, приміщення для персоналу тощо) місцева влада придбала 9147 квадратних сажень (41640 кв. м.) землі [10, с. 48]. Крім того, в селищі Жихорь під очисні ставки придбали 39 десятин (приблизно 56,6 га) землі. У результаті безпрецедентних зусиль місцевої

адміністрації, вже у 1914 р. загальна довжина харківської каналізації складала 8890,35 погонних сажень (приблизно 19 кілометрів); крім того, збудували 59 колодязів для огляду та чищення [10, с. 48].

Протягом року до каналізації підключались в середньому 400 домоволодінь, причому казенні та такі, що належали місту – безкоштовно. Спочатку підключення приватного будинку коштувало 80% суми оціночного податку і в середньому по Харкову складало 350 крб. Це становило досить значну для того часу суму (2,5 місячних жалування лікаря або начальника пожежної частини), що, безумовно, стримувало процес. Тому 10 липня 1914 р. міська управа прийняла «Правила каналізації окремих владень г. Харькова и пользования городской канализацией» [9]. Згідно цих правил, платню за підключення до каналізації знизили у два рази, але всіх домовласників, будинки яких знаходились на вулицях з каналізаційною мережею, у тримісячний термін зобов'язали до неї підключитися. Але до каналізації підключались тільки будинки, з'єднані з водопровідною мережею або свердловиною – саме таким чином місцева влада створювала повний санітарний цикл домоволодінь. Суворо заборонялося використання будь-яких труб, крім керамічних або чавунних встановленого зразку. Власників каналізованих будинків зобов'язали протягом місяця вичистити, продезинфікувати та засипати помийні та ретирадні ями, якими вони раніше користувались. Проекти підключення розроблялися виключно інженерами міської управи; будь-яке самовільне втручання в каналізаційні мережі суворо заборонялося. Контроль за виконанням правил поклали на поліцію. Харків став одним з чотирьох міст українських губерній (разом з Одесою, Києвом та Катеринославом) де місцева влада влаштувала каналізацію.

Проте, навіть будівництво владою каналізаційної мережі не вирішувало одночасно всіх санітарних проблем благоустрою міста. Незважаючи на швидкі темпи будівництва каналізації, її мережа охоплювала лише центральну частину міста. При цьому, лишалась епідемічна загроза від помийних та вигрібних ям у районах Москалівки, Іванівки, Заїківки тощо, а кількість будинків там постійно збільшувалася. Крім того, місцева влада, щоб уникнути пошкодження каналізації, заборонила зливати в неї воду з промислового холодильного устаткування із вмістом кислоти або лугу вище 5%, з температурою вище 40 градусів. По-третє, перед місцевою адміністрацією постала проблема побутових відходів, що створювали епідеміологічну загрозу для 240-тисячного міста. Тому Харківська міська дума 5-го травня 1911 р. прийняла постанову про створення міської асенізаційної валки зі штатом у 30 чол. та 105 коней. Асенізаційна валка запрацювала з січня 1912 р. і щорічно вивозила з міста в середньому 3000 шістдесятивідерних діжок рідких відходів та до 20000 возів твердих побутових відходів [10, с. 47]. Якщо перший рік роботи валка закінчила зі збитками у 717 крб. 18 коп., то 1913 р. закінчила з прибутком у 611 крб. 52 коп., а у 1914 р. заробила 7671 крб. 25 коп., що свідчить про її ефективність та попит у харків'ян [10, с. 47]. Опікуючись міським благоустроєм, місцева влада стимулювала попит на послуги валки через досить помірні ціни. Так, міська управа постановою від 17 червня 1913 р. затвердила ціну за вивіз однієї діжки нечистот в залежності від відстані від 1

крб. 75 коп. до 2 крб. 50 коп., за віз твердих побутових відходів незалежно від відстані – 75 коп.

Особливу роль у санітарному стані Харкова асенізаційна валка відіграла в роки Першої світової війни. Вже 1914 р. на українських землях розташовувалися 62,2 % діючих військ царської армії, у Харків хлинув потік біженців та поранених, але асенізаційна валка забезпечила своєчасний вивіз нечистот, використаного перев'язочного матеріалу тощо з численних відкритих у місті військових шпиталів та військових частин [10, с. 51]. Місцева влада приділяла особливу увагу асенізаційній валці. Так, у грудні 1914 р. до діючої армії з валки забрали 20 коней; міська управа терміново виділила 4000 крб., і, не зважаючи на військовий стан протягом місяця для валки придбали 20 нових коней [10, с. 51]. Будівництво місцевою владою каналізації та організація асенізаційної валки значно покращили санітарний стан та благоустрій Харкова. За підрахунками медиків, з 1911 р. по 1915 р. кількість шлункових інфекцій зменшилася у два рази; і хоча в місті і виявляли випадки дизентерії, малярії, тифу та холери, вони виявлялись поодинокими [11, с. 6-8]. Навіть, в умовах військового стану місцевій адміністрації вдалося не допустити забруднення Харкова та спалаху епідемій.

Висновки дослідження. Таким чином, на початку ХХ ст. місцеві органи влади Харківщини робили все можливе для покращення санітарного стану населених пунктів губернії, своєчасно вживали всі необхідні заходи по їх благоустрою.

Список літератури. 1. *Багалеї Д. І.* История города Харькова за 250 лет его существования (с 1765 по 1905) : в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Харьков, 1912. – Т. 2 (XIX – начало XX века). – 986 с. 2. *Томилин С. А.* О санитарном состоянии сельских жилищ и мерах к улучшению жилищных условий / С. А. Томилин // Труды XI губернского съезда земских врачей и представителей земских учреждений Екатеринославской губернии 20–29 марта 1914 г. Т. 4. – Екатеринослав, 1914. – С. 117–131; Томилин С. А. Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени / С. А. Томилин // Профилактическая медицина. – 1929. – № 12. – С. 15–27. 3. *Епидемии в Харьковской губернии в 1897–1909 г.* / [сост. С. М. Игумнов]. – Харьков, 1911. – 35 с. 4. *Чорний Д. М.* По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / Д. М. Чорний. – Харків, 2007. 5. *Васильев К. Г.* История эпидемий в России / К. Г. Васильев. – М., 1960. 6. *Заблудовский П. Е.* Медицина в России в период капитализма. Развитие гигиены. Вопросы общественной медицины / П. Е. Заблудовский. – М., 1956. 7. *Петров Б. Д.* Очерки истории медицинской науки и здравоохранения на Украине / Б. Д. Петров. – К., 1954. 8. *Правила канализирования отдельных владений г. Харкова и пользования городской канализацией / Харьковская городская управа.* – Харьков, 1914. 9. *Правила канализирования отдельных владений г. Харкова и пользования городской канализацией / Харьковская городская управа.* – Харьков, 1914. 10. *Финансовый отчет эксплуатации канализации за первые пять месяцев (август – декабрь 1914 г.) и городского ассенизационного обоза за 1914 г.* / Харьковская городская управа. – Харьков, 1916. 11. *Медицинский отчет по Харьковской губернской земской больнице и связанными с ней учреждениями (за 1914 год) / Харьковская губернская земская больница.* – Харьков, 1916. 12. *Краткий обзор деятельности Харьковского губернского земства с 1867 г. и его значение в пожарно-страховом деле / Харьковская губернская земская управа. Страховой отдел.* – Харьков, 1918. 13. *Об обустройстве абиссинских колодцев и улучшении водоснабжения, 1 ноября 1911 г. – 2 декабря 1912 г.* / Держархів Харківської області, ф. 304, оп. 1, спр. 2237, арк. 1-61.

УДК 94(477.54): 352.77 «190/191»

Робота місцевих органів влади Харківської губернії з покращення санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок ХХ ст.) / І. Н. Логовський // Вісник НТУ «ХПІ». Серія: Актуальні проблеми історії України. – Харків: НТУ «ХПІ». – 2013. - № 61 (1034). – С. 65–70. Бібліогр.: 13 назв.

В статье исследуется работа местных органов власти Харьковской губернии по улучшению санитарного состояния и благоустройству населенных пунктов в начале ХХ ст., в результате которой было налажено снабжение качественной питьевой водой населения, повышена пожарная безопасность сельских населенных пунктов, построена канализация и организован ассенизационный обоз в городе Харькове.

Ключевые слова: Харьковская губерния, местные органы власти, ассенизационный обоз, «абиссинские» колодцы, питьевая вода, санитарное состояние, пожарная безопасность, благоустройство.

In this article the author researches the work of local authorities of Kharkov guberniya on improving sanitary conditions and equipping settlements with services and utilities in the beginning of XX century. Their work resulted in setting supply of the population with qualitative fresh water, reinforcement of fire safety in villages, building sewerage system and organizing waste disposal system in Kharkov.

Key words: Kharkov guberniya, local authorities, waste disposal system, "Abyssinian" wells, fresh water, sanitary condition, fire safety, accomplishment.